

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийн
утга, бүтэц, хэрэглээ

11-р анги

Хичээлийн зорилго

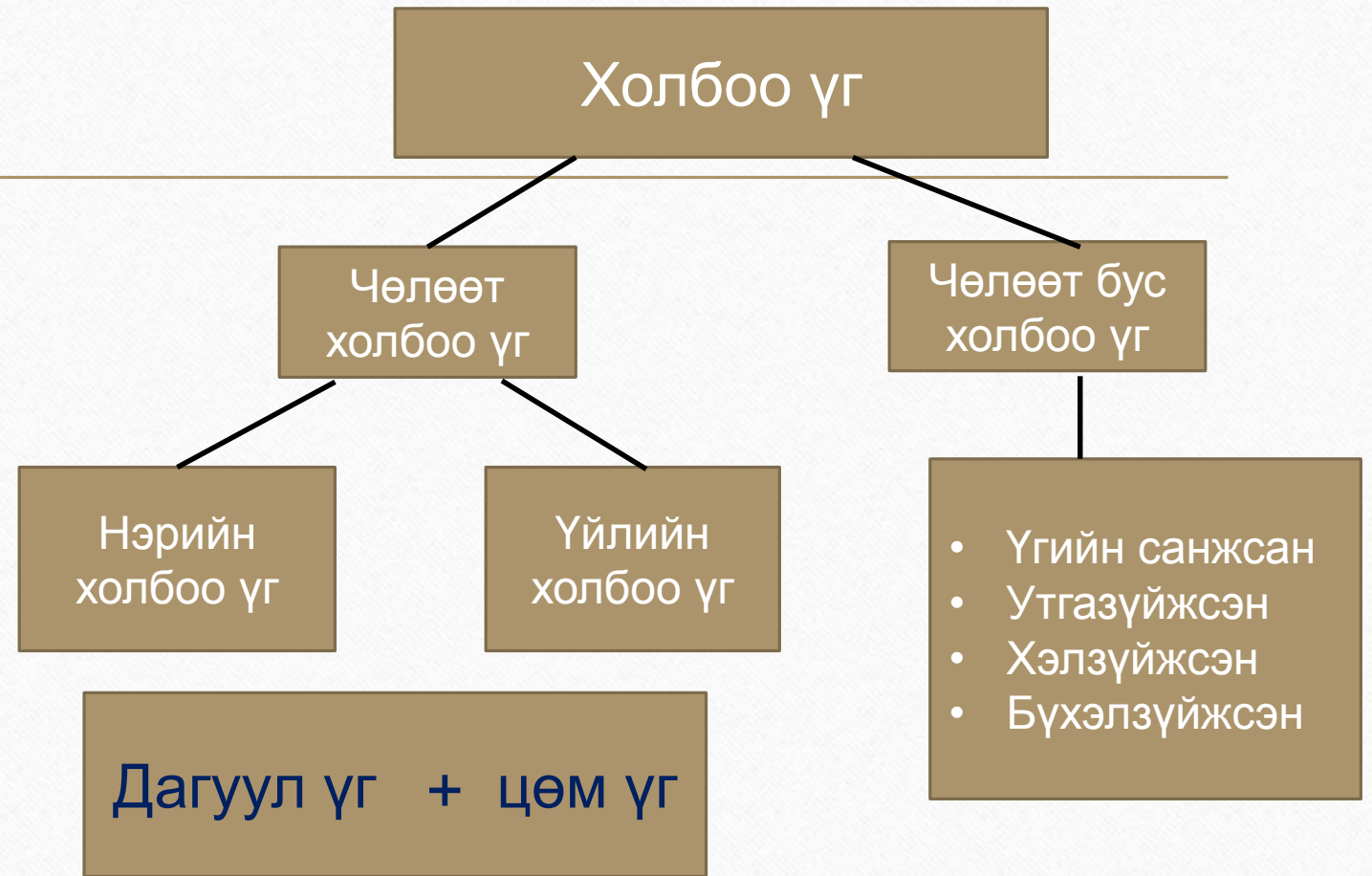
- Нийлмэл үгийн талаарх мэдлэгээ сэргээх

- Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийн бүтцийн онцлогийг мэдэх
- Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийн холбох хэрэглүүрийг мэдэх
- Найруулгын үүргийг мэдэх

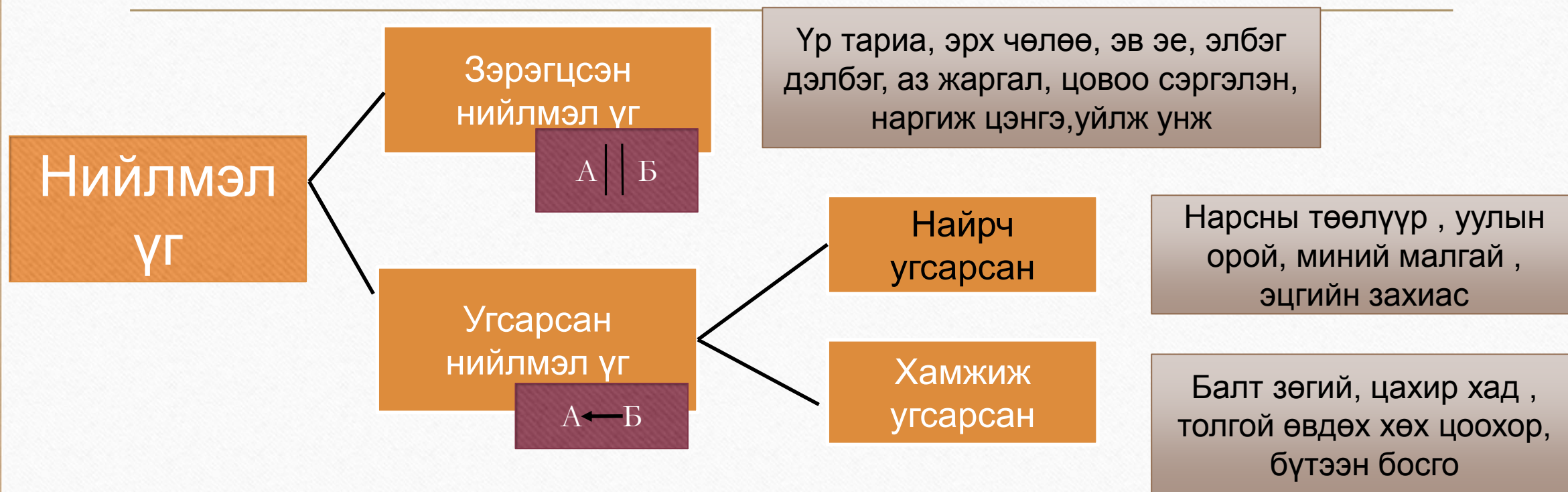
Өгүүлбэрийг чөлөөт холбоо үг болгон задлаад, дагуул үг, цөм үгийг ялгаарай.

Манай орны ой модыг хортон шавж байгагүй гэмтээж байна.

Манай орон
Орны ой мод
хортон шавж
шавж гэмтээж
багагүй гэмтээж

Нийлмэл үгийн талаарх мэдлэгээ сэргээе

Өгүүлбэрийн утга, бүтцийг ажиглаад, нийлмэл өгүүлбэр яаж холбогдож байгааг дүгнэе

А. Бидний дээр гарсан тооцоогоор цагаан, улаан, хөх (цэнхэр), хар, шар (шарга), гэсэн таван өнгө газар усны нэрэнд хамгийн түгээмэл.

Б. Хэрвээ өнгө заасан үг орсон бүхнийг бүртгэсэн бол үүнээс хавьгүй их тоо гарах байлаа.

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийг задлан шинжилж, онцлогийг нь мэдье.

1. Амьтдын бие дотор амьдардаг шавж цөөнгүй.
2. Зөвхөн хар зурвас газар үлдсэнийг эрдэмтэд ажиглажээ.
3. Үр тарианы ургамлын үндсийг өт идсэнээс ургац сийрэгждэг.
4. Газар усны нэрэнд өнгө жинхэнэ утгаараа болон зүг чиг зааж орсноороо ялгагдаж байна.
5. Монголчууд газар усны хэлбэр хэмжээ, овор дүр, байгалийн баялаг зэргээр нь нэрийдэхээс гадна өнгө зүсээр нэрлэх нь ихэд түгээмэл байна.

Гишүүн өгүүлбэрийг дараах асуултын дарааллаар шинжилж, ямар гишүүн өгүүлбэр болохыг таамаглан дүгнэе.

- Нийлмэл өгүүлбэр хэдэн энгийн өгүүлбэрээс бүтсэн байна? Тус бүрийн өгүүлэхүүн гишүүнийг зурж тэмдэглээрэй.
- Энгийн өгүүлбэрүүд ямар аргаар холбогдсон байна вэ? (нөхцөлөөр, холбох үгээр)
 - Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь гол өгүүлбэрийн ямар гишүүнд захирагдсан байна вэ?
 - Гишүүн өгүүлбэр бүхэлдээ ямар гишүүний асуултад хариулагдаж байна вэ?
 - Гол өгүүлбэрийг ямар утгаар нэмэн дэлгэрүүлж байна вэ? (шалтгааны, орны, цагийн, зорилгын гэх мэт)
 - Гол өгүүлбэрт ямар гишүүний үүрэгтэй байна вэ?
 - Нийлмэл өгүүлбэрийн бүтцийг тодорхойлоорой.

Өгүүлбэрийг ямар гишүүн өгүүлбэр болохыг бичье

Тодорхойлолт	Гишүүн өгүүлбэр	Тохирох өгүүлбэр
<p>Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь харьяалахын тийн ялгал болон үйлийн тодотгон холбохын нөхцөлөөр хэлбэржин, гол өгүүлбэрийн нэрээр илэрсэн гишүүнд захирагдаж, түүнийг тодотгох үүрэг бүхий өгүүлбэр</p> <p>Асуулт: ямар, аль, яасан, яах, яадаг; яасны, яадгийн</p>	Тодотгол гишүүн өгүүлбэр	1-р өгүүлбэр
<p>Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь өгөх-орших, гарах, үйлдэх, хамтрахын тийн ялгалаар хэлбэржиж, гол өгүүлбэрийн өгүүлэхүүнд захирагдсан өгүүлбэр.</p> <p>Асуулт: яаснаар, яасанд, яаснаас, яасантай</p>		
<p>Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь заахын тийн ялгалаар хэлбэржиж, гол өгүүлбэрийн өгүүлэхүүнд захирагдсан өгүүлбэр. Асуулт: яасныг, яасан тухай</p>		
<p>Гол өгүүлбэрийнхээ өгүүлэхүүнд захирагдаж, түүнийг шалтгаан, зорилго, дүр байдал, орон, цагийн утгаар нэмэн дэлгэрүүлэх үүрэг бүхий өгүүлбэр.</p> <p>Асуулт:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Шалтгааны: яагаад, ямар учраас, юуны учир, юуны тул • Орны: хаана, хаагуур, хаанаас, хаашаа • Цагийн: хэзээ, хэдийд, хэдий үеэс, хэзээнээс, аль үеэс • Зорилгын: яахаар, яах гэж 		
<p>Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь нэрлэхийн тийн ялгалаар хэлбэржиж, өгүүлэхүүн өгүүлбэртээ өгүүлэгдэхүүний үүрэгтэй өгүүлбэр. Гишүүн өгүүлбэрийн өгүүлэхүүн нь “минь, чинь, нь, бол, хүртэл” зэрэг тодотчиллогчтой байдаг.</p> <p>Асуулт: яах нь, яадаг нь, яасан нь</p>		

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэр

- Хэд хэдэн үйл явдал бие биеэс үл хамааран зэрэг болохоос гадна бие биеэс хамаарсан дарааллаар өрнөдөг.

Жишээ нь: “Газар усны нэрийг дотор нь хуурай газрын нэр буюу ороним, усны нэр буюу хидроним хэмээн ангилдаг бөгөөд монголчууд хидроним, ялангуяа гол горхио хар өнгөөр тодотгох дуртай хүмүүс аж.” гэсэн өгүүлбэр нь “бөгөөд” гэдэг холбоос үгээр холбогдсон, учир зүйн хувьд хоорондоо хамааралтай биш байна.

- Үйл явдал дараалж болоход аль нэг үйл явдал нь гол үүрэгтэй байна.

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэр

Гол өгүүлбэр

Гол өгүүлбэрийн утгыг нэмэн дэлгэрүүлж, түүнд захирагдаж, ямар нэг гишүүний үүрэг гүйцэтгэж байгаа өгүүлбэрийг гишүүн өгүүлбэр гэнэ

Гишүүн өгүүлбэр

Гишүүн өгүүлбэрээр утга нь дэлгэрч, дагуулж захирсан өгүүлбэрийг гол өгүүлбэр гэнэ.

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэр

нөхцөлөөр холбогдсон

1. Өнгөөр газар усыг нэрлэх-д-ээ (гишүүн өгүүлбэр)
2. монголчууд уг газрын жинхэнэ өнгийг харгалздаг байна. (гол өгүүлбэр)

Гол өгүүлбэрийн “харгалздаг” гэсэн үйл үгэнд “өнгөөр газар усыг нэрлэхдээ” гэсэн гишүүн өгүүлбэр бүхэлдээ захирагдаж байна.

Гишүүн өгүүлбэрийг гол өгүүлбэрт ямар гишүүний үүрэг гүйцэтгэж байгаагаар нь тодотгол гишүүн өгүүлбэр, шууд ба шууд бус тусагдахуун гишүүн өгүүлбэр, байц гишүүн өгүүлбэр гэж ангилдаг. Жишээ нь:

юуны?

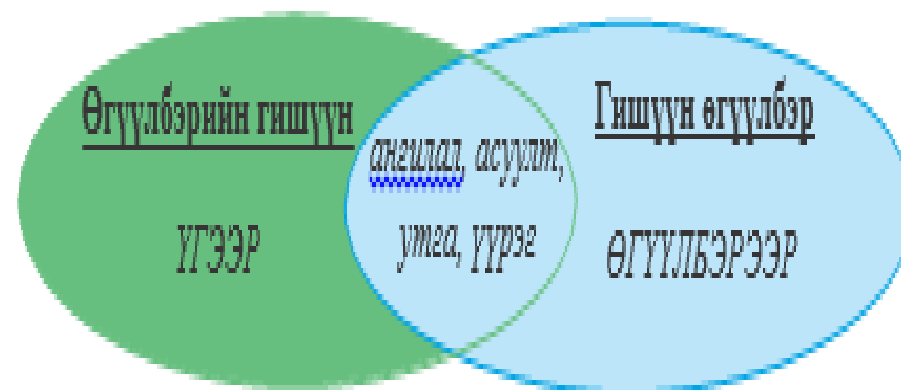
- (1) Шавж-ны хор хөнөөл** асар их.

Энэ өгүүлбэрт “шавжны” гэсэн үг нь нэр үгээр илэрсэн гишүүнд захирагдан, юуны? гэсэн асуултад хариулагдаж, тодотгол гишүүн болно.

ямар? зах?

- (2) Шавжны байгальд үзүүл-х хор хөнөөл** асар их.

“Шавжны байгальд үзүүлэх” гэсэн өгүүлбэр нь гол өгүүлбэрийн өгүүлэгдэхүүн гишүүнд захирагдаж, бүхэлдээ ямар? гэсэн асуултад хариулагдаж байгаа тул тодотгол гишүүн өгүүлбэр болно.

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийг холбох хэрэглүүр

Угсруулан холбох нөхцөл

Үйлийн нөхцөлдүүлэн холбохын:

- үргэлжлэх: -саар (-сээр, -соор, -сөөр)
- үгтах: -гал (-гэл, -тол, -төл)
- бэлтгэх: -магц (-мэгц, -могц, -мөгц)
- дутагдах: -вч
- болзох: -бал, -вал (-вэл, -вол, -вел)
- дашрамдах: -нгаа (-нгээ, -нгоо, -нгөө)
- далимдах: -нгуут (-нгүүт)
- дагалдах: -хлаар (-хлээр, -хлоор, -хлөөр)

Үйлийн тодотгон холбохын:

- ирээлүй цагийн: -х, -маар (-мээр, -моор, -мөөр)
- одоо цагийн: -аа (-ээ, -оо, -өө), -даг (-дэг, -дог, -дөг) + нэрийн ялгал
- өнгөрсөн цагийн: -сан (-сэн, -сон, -сөн)

"үүсэх" - үгийн утгыг монгол хэлний тайлбар толь (хэргэмэл, цахим)-иос тодруулж ярилцаарай.

Угсруулан холбох үгс

тулд, төлөө, тухай, учир, учраас, улмаас, дагуу, талаар, хүртэл, тутам, мэт, шиг, адил, өмнө, хойно, дараа, урьд, эцэст

"Гэ-, хэмээ-"-г холбох үг
гэхэд, гэсэнд, гэж, гэсээр,
хэмээн, хэмээсээр

"Нойроо дийлэхгүй бол
манаа бүү мана" гэж
Оюунтүлхүүр сургаалд
бичжээ.

Өгүүлбэрүүдийг ажиглаад :

1. хэдэн өгүүлэхүүн төвтэй байна вэ?

2. Онцолсон холбоосыг өөр ямар үг, нөхцөлөөр солин найруулж болох вэ?

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэрийг хувиргаж найруулж бичээрэй.

- Монголчууд ямар өнгөөр уул усаа илүүтэй нэрлэдэг, газрын нэрэнд орохдоо ямар өнгө юуг бэлгэддэг, өнгөний цаана өөр далд утга байж болох эсэхийг тодорхойлох үүднээс ардын багш цол хүртсэн Ш.Шагдар багшийн “Монгол газар зүйн нэрийн товч толь бичиг” дэх өнгөөр нэрлэсэн газар усны нэрийг түүж ажиглав.
- “Хөх” өнгөөр тодотгосон газар усны нэр 72 (8.67) байгааг харахад ихэнх нь уул бөгөөд мөн л хөх гол горхи гэж бараг байдаггүй юм байна. Уул, нуур зэрэг тогтвортой газрууд “хөх”, харин гол горхи зэрэг хөдөлгөөнт газар ус “цэнхэр” байдаг аж.
- Улаан ямаат уулын нэр нь ямааны улааныг заасны учир бүртгэлдээ оруулсангүй

б. Эхийн 3-р (Толь бичиг дэх 8000 гаруй... оруулсангүй) цогцолборт байгаа өгүүлбэрүүдийг дараах маягаар тонгоргон найруулж бичнэ үү.

1/2 өгүүлбэр

Тонгоргож найруулсан хувилбар

<p>Өнгөөр газар усыг нэрлэхдээ (1) Монголчууд голчлон уг газрын жинхэнэ монголчууд голчлон уг газрын жинхэнэ өнгийг харгалздаг байна. (2)</p>	<p>Монголчууд голчлон уг газрын жинхэнэ өнгийг харгалзаж, (2) газар усыг өнгөөр нь нэрлэдэг байна. (1)</p>
---	--

Дараах өгүүлбэрийн гол ба гишүүн өгүүлбэрийг сольж, утгыг нь алдагдуулахгүй найруулна уу.
Ямар өөрчлөлт гарч байгааг ярилцаарай.

Ажиллах өгүүлбэр:

- Гурван ямхын хулсан үзгийг барьж, эндүү ташаа бичих минь гутал оймсыг бартал явж, нэр ашгийг хөөхөөс дээр.

(Гулиранс)
- Хар ус нуурын мандалд лянхуа цэцэг дэлгэрсэн тэр цагаар би Явуугийн гаргасан алдарт шүлгүүдийн мөрөөр тэнд анх очсон юм.

(С.Эрдэнэ)
- Гэгээн эрдмийн үрийг суулгаа нь үгүйсэн бол орчлонг таних оюун хаанаас тодрох билээ.

(Д.Отгонсүрэн)
- Уран Занабазарын нүдний ур, ухааны ур, гарын ур гурав хэрхэн цогцолсныг түүний ногоон дар эх, цагаан дар эхийн нууц увдисаас мэдэж болно.

Д.Даржаа

г. Энгийн өгүүлбэрийг тохирох холбоосоор холбож, зөв найруулгатай нийлмэл өгүүлбэр бүтээж бичээрэй.

“Хөх” өнгөөр тодотго-	-сон -х -дог	газар усны нэр 72 (8.67) байгааг хар-	-х-д -х-аар -вал -тал	<u>ИХЭНХ</u> нь уул байна.
-----------------------	--------------------	--	--------------------------------	----------------------------

- Өгүүлбэрийн холбоосыг солиход утга, бүтцэд ямар өөрчлөлт гарч буйг арилцаарай.
- Зохиосон өгүүлбэрээ гишүүдээр ялган тэмдэглэнэ үү.

Угсарсан нийлмэл өгүүлбэр

- Цагийн дарааллаар цуварч болдог.
- Үйл явдлууд бие биеэсээ шалтгаалсан шинжтэй.
- Үйл явдлуудын байрыг сольж болдоггүй.
- Гол өгүүлбэр +гишүүн өгүүлбэр гэсэн бүтэцтэй.